

ЛУҒАВИЙ БИРЛИКЛАР ЎРТАСИДАГИ ЭПИДИГМАТИК МУНОСАБАТ

DOI: 10.53885/edinres.2021.52.20.036

Шохиста Тухташевна Махмараимова

Термиз давлат университети доценти,
филология фанлари доктори

Аннотация. *Эпидигматика* (юн.epidosis «кўпайиш, ортириш») тушунчаси Н.Шмелев томонидан фанга киритилган бўлиб [1], бу ҳодиса лексик маънолар ўртасидаги формал-семантик (шаклий-маъновий) муносабатларни ифода этади. Уни яна “эксплицит парадигматика” деб ҳам номлайдилар. Эпидигматик муносабатлар деб кўпмаъноли лексемалар, фразеологик бирликларнинг ички алоқадорлигига асосланувчи маъновий муносабатига айтилади. Масалан, у кўпмаъноли сўзнинг семантик таркибидаги деривацион алоқадорликни аниқлайди ва битта маънони иккинчисидан фарқлашга хизмат қилади. Эпидигматик (лот. *derivatio* “сўз ҳосил қилиш”) алоқа тенг маъноли, параллел деривацияга асосланган алоқадир. Жумладан, *пахта – пахтакор-пахтазор – пахтали* қабилда юзага чиққан деривацияни, демаски, асос ва унинг қаторидаги битта сема билан боғланган ҳосила лексемалар қатори ўзига хос эпидигматик алоқани намоён этади. Бу муносабат ўзига хос тобелик, бир-бирини тақозо этувчи, тўлдирувчи муносабат тури ҳамдир.

Калит сўзлар: *эпидигматика, сўздаги тўғри маъно, кўчма маъно, маънодаги умумий компонентлар*

Эпидигматика сўздаги тўғри ва кўчма маънони маънодаги умумий компонентлар орқали аниқлайди.

Эпидигматик алоқа кўпмаъноли сўзнинг маънолари ўртасидаги алоқа тури бўлиб, у полисемантик сўз маъноларидаги метафорик ва метонимик муносабат қаторида кам ўрганилган алоқа тури ҳисобланади. Мазкур алоқа ўзида тобелик муносабатини ифода этади, ҳолбуки, тилшуносликда бундан ташқари, парадигматик ва синтагматик (чизиқли) муносабат турлари ажратилади.

Тилшунос олим М.Миртожиев лексик маъноларнинг тобелик натижасидаги тараққиёти полисемантик сўзлар вужудга келиши учун сабаб бўлади, дея таъкидлайди ва бунда *мушт* сўзидаги маъно тараққиётига эътибор қаратади. Унинг биринчи маъноси «қўл учининг бармоқлари юмуқ ҳолати»дир. «Унинг зарби»ни ифода этувчи лексик маъно эса тобелик натижасида ҳосил бўлган кўчма маънодир: *Кўрққан олдин мушт кўтарар* (Мақол). *Серсоқол дов аскар билан олишиб, икки мушт билан уни гаранлатди*(Ойбек). Мана шу асос ва кўчма маънолардан мушт полисемантик сўзи таркиб топган. Бу ўриндаги полисемантик сўзнинг мазкур маънолари ўртасидаги алоқа ниҳоятда равшан, яъни иккинчи — кўчма маънони генетик маъносиз тасаввур қилиб бўлмайди. Бундай полисемантик сўзлар маъноси ўртасидаги алоқанинг узилиши ҳам мумкин эмас.

Д.Н. Шмелев томонидан лексик маънонинг учинчи “деривацион” деб аталувчи ўлчами, яъни парадигматик ҳамда синтагматик алоқадорликдан бошқа сўз ясалиши доирасидаги алоқадорлик тури тўғрисидаги қараш илгари сурилгач, фанда бу алоқа тури яна эпидигматик муносабат шакли деб ҳам атала бошлади. Бу ҳолатда маъно тараққиёти натижасида содир бўлувчи маъновий ўзгаришлар, оқибатда маъно ҳажмининг кенгайиши ёки торайиши борасида Г. Пауль уларни қуйидаги кўринишларга бўлиб таснифлади:

1) «маъно ҳажмининг торайиши - мазмуннинг бойиши» (маънонинг ихтисослашуви);

2) «тасаввур мундарижасининг кенгайиши билан боғлиқ маъно мундарижасининг қашшоқлашуви»;

3) «номнинг макон, замон ва сабаб-натижа моҳиятидаги каузал алоқа асосида кўчиши»;

4) «оқоридаги уч кўринишга мос келмайдиган бошқа турдаги маъновий ўзгаришлар[2].

Г.Паулдан сўнг ўз таснифини таклиф қилган М.В. Никитин сўз маънолари ўртасидаги асосий концептуал алоқалар қаторига тушунчаларо алоқадорлик ва тобеликни ифода этувчи импликацион ҳамда тушунчаларни улар билдирган белги, типига кўра умумлаштирувчи таснифий турларни кўяди. М.В.Никитин таснифий алоқаларни гиперо-гипонимик ёки тур-жинс ва симилиатив турларга бўлади [3].

Маъношунослик нуқтаи назаридан эксплицитликнинг вазифаси мавжуд эмасдек кўринади: ифода топган ёки мавҳум қолган синоним, антоним ва мотиватлар бир хилдаги мавжудлик шаклига эга бўлганидан, уларни бир-бири билан алмаштириш мумкин. М., *қўй, қўзи / қўзичоқ, Қўзивой* сингари. Гарчи сўзнинг моддий томонидаги фарқликлар осон пайқалмагани билан, маъно кўламидаги тафовутлар мулоқот иштирокчиларининг мақсадли кўрсатмасига биноан тез-тез ўзгариб туради.

В.Гумбольдт, сўз қурилишининг универсал тамойиллари ҳақида гапира туриб, ўзаро қариндош маъноларни ўзаро қариндош (яқин) товушлар орқали ифода этиш мумкинлиги табиий ҳол эканлигини таъкидлайди[4].

Насрий баёнда эпидигматик алоқалар морфосемантик қурилма мисолида ифода топади. Бунда, одатда, муаллиф матн мавзусининг яхлитлигини таъминлаш, жумла таъмаъносида назарда тутилган асосий тушунчага урғу бериш мақсадида морфемалар такрорига йўл кўяди: *Саидий ҳам бу уйдан иши ўнгмай чиққан, қизнинг ҳам иши ўнгишига қўзи етмагани иккаласини бир-биридан ажратиб турган тагсиз чоҳга мустаҳкам кўприк бўлиб туиди. Саидий эса ундан нима умидвор эканини ўзи билмас, аммо унинг умид қилган нарсасинигина эмас, бутун оламни бериб, ҳеч нарса талаб қилмайдиган бир ҳолатда эди. У Саидий билан дўст эди, бу дўстлик оталарини ҳам муносабатдор қилган эди.* Лексемаларо бу каби эпидигматик алоқа қариндош сўзларнинг уясини ҳосил қилади. Бир асосли сўзларнинг ўзаро алоқаси уларнинг битта мавзуга алоқадорлиги, яқинлигини исботлайди. М., *пахта* асосли сўзлардаги морфосемантик яқинликни эсласак: *пахта, пахтакор, пахтачи, пахтазор, пахтали, пахтагулли, пахта тозалаш, пахта хомашиёси, пахтадан тайёрланган мато* ва б. Бу тоифадаги бир асосли сўзлар тилнинг луғавий қатламида таснифий аҳамиятга эга: тушунчавий жиҳатдан мазкур бирликлар “умумлашган мотивацион синфлар”ни ташкил қилади. Бироқ матн руҳида кинояли-сатирик табиатни пайдо қилиш мақсадида бундай морфем-семантик қариндош сўзларнинг морфем таркиби муаллиф ёхуд мулоқот иштирокчилари таъсирида ўзгаришга учраши мумкин. Натижада окказионал хусусиятли янги луғавий бирликлар юзага чиқади ва бир жиҳатдан неологизмга зид қўйилувчи, бироқ тилнинг луғавий сатҳида алоҳида унсур ҳисобланишга лойиқ бундай бирликлар тилнинг тизимли сатҳларида ўзига хос тартибсизликни юзага келтиради: “Неология билан боғлиқ назарий маълумотлар тилшуносликни янги фактлар, маълумотлар билан ниҳоятда бойитиш билан бирга, тизимли одатий (системали-узуал) муносабатлар назариясини ҳам ғулғулага солиб кўяди” (Т.Г.Винокур) [5]. Жумладан, *хат* лексемаси борасида шу сўзнинг морфем-семантик уясига бирикувчи сўзларнинг ўзаро алоқадорлиги сўзнинг қайси қисмига кўра аниқланиши айрим ҳолларда ечилиши зарур бўлган муҳим масалага айланади: *Қорхат* зиёфатига ўрганганлар *ёмғирхат, шабнамхат, қировхат, жалахат* деган янги-янги одатларни ўйлаб чиқармасликларига ким кафолат беради (С.Аҳмад). Ваҳоланки, *қорхат, ёмғирхат, шабнамхат, қировхат, жалахат* окказионализмлари ўз доирасидаги *ёмғир, шабнам, қиров, жала* лексемаларининг маъновий куршовида мустаҳкам ўринга эгами? Буни *шабнам* лексемаси мисолидаги қуйидаги таҳлил орқали текшириб кўрамыз.

1. *Тонг саҳар тушган шабнам то офтоб ялаб олгунча майса қиёқларида титраб туради.* (С.Аҳмад);

2. *Мен тун бўлсам, сен бир махрун шам бўлдинг, Мен бир барг, сен бир томчи шабнам бўлдинг.* (С.Саййид);

3. *Ташналикни қондириб, бузулар офтобдан ҳузур қиларди. Йўлда шох-бутоқлардан тўкилган қуюқ шабнам елкаларида қурирди.* (Ч.Айтматов); *Тандир олдида қуйиб-пишиб, шабнам* доналаридай йирик-йирик терларга ботиб, Зеби билан бирга патир

ёпаётган Салтига бу маслаҳат жуда ёмон қаттиқ теккан ва у ҳам дарҳол ўз овозини эшиттирган эди. (Чўлпон);

4. Ўйнаб учган кўк ўтлоқларда **Шабнам** кечиб чопсам, унутсам Диққи нафас олимликни ҳам. (Э.Воҳидов).

Келтирилган 4 та мисолнинг барчасида *шабнам* лексемаси бош келишик, бирлик шаклида қўлланган бўлиб, ўзи боғланган сўзлар билан лексик-синтактик валентлик асосида уйғунлик ҳосил қилган. Бироқ *шабнам* лексемасининг синтактик шакллари ўзга турдаги сўзлар билан муносабатга киритиш мумкинми? Мумкин, бироқ бунда шу сўз билан муносабатга киришаётган бошқа сўзнинг семантик-синтактик уйғунлик ҳосил қила олиш имконияти эътиборга олиниши лозим.

Шабнам лексемаси форсча *шудринг*, *тун* + *-ҳўл*, *нам*; *сув* сўзидан олинган бўлиб, баҳорда, ёзда кечаси ҳароратнинг пасайиши туфайли майда томчилар тарзида ерга инадиган ҳаводаги, атмосферадаги буғ, намлик; ҳаводан инган *мусаффо томчи*; *шудринг* [10] маъносини англатади. Мазкур сўз ундаги ички шаклнинг мундарижасини ташкил этувчи бирликлар билан ўзаро уйғунлик ҳосил қила олувчи ўзга сўзлар билан семантик-синтактик муносабатга киришади. Бунда *шабнам* лексемасининг семантик тўпламини ташкил этувчи семалар билан ўзаро лисоний-мантиқий алоқадорлик, валентлик ҳосил қилувчи сўзлар жамланмаси назарда тутилмоқда. Жумладан, *шабнам* шаффоф, тоза, мусаффо – бу унинг сифатий белгилари, унинг томчи, буғ, намлик ҳолатидаги белгилари унинг физик хоссалари ҳисобланади ва табиатда шунга мос тушунчалар билан мантиқий алоқадорлик ҳосил қилади.

Яъни *шабнам* *инади*, *қўнади*, *тушади* (*ёгади* эмас, *эсади* эмас). Айнан шу маъно нозиклиги *шабнам* ва *хат* лексемаларининг ўзаро лексик-синтактик жиҳатдан муносабатга кириша олмаслигини исботлайди, негаки, *хат* лексемасининг семантик тўпламидаги мотивацион белгилар (*ёзмоқ*, *ўқимоқ*, *йиртмоқ*, *бўямоқ*, *безак бермоқ*, *имзоламоқ*) *шабнам*да мавжуд эмас. Қолаверса, *шабнамхат* сўзига эквивалент қўйилаётган *қорхат* ҳам компонент таҳлилга тортилса, худди шундай натижалар ҳосил қилинади. Пировардида эса хар иккала сўзнинг ҳам окказионал ифода эканлиги маълум бўлади.

Кўринадикки, тил луғат таркибидаги сўзлар ўзга луғавий бирликлар билан ўз семантик доирасидагина маъновий алоқадорликка кириша олади ҳамда тегишли маъновий қуршовдагина мазкур сўзнинг асл маъноси очилади.

Шу ва шу сингари масалалар сўзлараро эпидигматик алоқанинг ўзига тегишли бўлган лисоний табиатини очишга ёрдам беради. Эпидигматиканинг сўз ҳосил қилиш вазифаси матн тузиш жараёнида яққол намоён бўлади. Бунда коммуникант томонидан ўз фикри, муносабатини ифодалашга қодир янги семантик-синтактик позиция ва шунга мос тарзда луғавий бирликларга эҳтиёж туғилади [6, 7]. Табиийки, инсон нутқ фаолиятидаги ижодкорлиги асосан унинг томонидан ҳосил қилинган окказионализмларда намоён бўлади. Демак, сўзлараро эпидигматик муносабат окказионал сўз қўллаш жараёни мисолида ҳам содир бўлади.

Сўз қўллашдаги шу ва бошқа ҳолатлар жамланиб, ўзаро умумий ва ўзаро зидланувчи семантик-синтактик вазиятлар, сўзларнинг умумлашган-мотивлашган синфлари парадигмасини ҳосил қилади. Пировардида, мазкур парадигма маълум турга мансуб дериватларнинг ўзига хос сўз ясаиш парадигмасини юзага келтиради. Бу ҳолатда эпидигматиканинг хусусиятлари нафақат тилнинг сўз ясаиш тизими, балки луғавий сатҳига ҳам йўналтирилади.

Эпидигматикада эътибор қилиниши зарур бўлган муҳим жиҳат – унинг томонидан сўз ясовчи қўшимчаларга у қадар катта аҳамият ажратилмайди, яъни сўз ясаишидаги деривация ҳодисасига эпидигматик кўламда сўзнинг морфем таркибини ташкил этувчи унсулар сифатида ёндашилади, холос. Эпидигматика учун энг муҳими – ясовчи асоснинг умумийлиги ва шу асосдан ҳосил бўлган лексемаларнинг барчаси шу лексемага генетик семантик-синтактик узвий боғланганидир. Бошқача айтганда, эпидигматика учун ясовчи асос – морф, дериватнинг қисми ва айни вақтда сўз таркибидаги мустақил бирлик. Ушбу

мустақил бирликнинг морфем-мотивацион табиатига кўра ундаги икки: мотивацион йўналган ҳамда мотивацион йўналмаган фаолиятини кузатиш мумкин[8,9]. Хусусан, нутқ иштирокчиси айтилаётганларни эшитади ва худди шундай, эшитганларини энди янги нимадир тарзида кўллай бошлайди. Бу нутқий деривациянинг психолингвистик исботланган жиҳати ҳисобланади.

Адабиётлар:

1. Шмелев, Д.Н. Проблемы семантического анализа лексики (на материале русского языка) / Д.Н. Шмелев. – М.: Наука, 1973. – 280 с.
2. Пауль, Г. Принципы истории языка / Г. Пауль. – М.: Иностранная литература, 1960. – 499 с. Н. В. Кралеви́ч Эпидигматические отношения в семантической структуре многозначного слова: подчинение (включение) (на материале китайского и английского языков) Веснік МДПУ імя І. П. Шамякіна Філалагічныя Навукі *epidigmaticheskie-otnosheniya-v-semanticheskoy-strukture-mnogoznachnogo-slova-podchinenie-vklyuchenie-na-materiale-kitayskogo-i-angliyskogo-yazykov.pdf*
3. Никитин, М. В. Основы лингвистической теории значения / М. В. Никитин. – М. : Высш. шк., 1988. – 168 с.
4. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию/Пер. с нем. – М., 1984.
5. Тошалиева С. Ўзбек тилида окказионал сўз ясашиши: филол. фан. номзоди илмий даражасини олиш учун тақдим этилган дисс. автореферати. – Тошкент, 1998.
6. Mahmaraimova ST. *Lingvokul'turolojiya*. Tashkent: Cho'lon nomidagi nashrijot-matbaa izhodij uji – 2017.
7. Mahmaraimova ST. *role of the Teomorphic metaphor in practice OF THE WORLD'S COGNITION* – Наука и человечество, 2013. <https://elibrary.ru/item.asp?id=21500797>.
8. Ergasheva D. In *Uzbek Linguistics, Analogies Of Human Mental State (On The Example Of Odil Yakubov's Works)* / The American Journal of Social Science and Education Innovations Published: November 06, 2020 | Pages: 16-20.
9. Xidirova I.X. Tog'ay Murod asarida bosh qahramonlar nutqidagi sotsiopragsmatik holatlar // Сўз санъати халқаро журнали | Международный журнал искусство слова | International JOURNAL OF WORD ART №3 | 2021.
10. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006-2008. III ҳарфи.